

In het meest omvangrijke artikel bespreekt A. M. van der Woude uitgebreid de demografische kerncijfers van Gelderland tussen 1815 en 1860, onderscheiden naar vier regio's en naar stad en platteland. De weinig verrassende conclusie is dat de Nederlandse diversiteit in demografische patronen op provinciaal niveau ook terugkomt in de vorm van regionale verschillen binnen Gelderland. Het geven van verklaringen voor deze verschillen is geen doel van deze studie. Opmerkelijk is dat enkele kerncijfers niet op regionaal niveau berekend zijn bij gebrek aan bevolkingsaantallen. Deze laatste zijn echter met behulp van de beschikbare gegevens eenvoudig te schatten, zoals bijvoorbeeld gebeurt in mijn *Voor een handvol stuivers* (Groningen, 1995) (315-316).

Van den Eerenbeemt schrijft een informatief stuk over de verkoop van boterkleursel door de firma Van der Grinten te Venlo via agenten op provisiebasis, de klachten over de kwaliteit van dit kleursel en de wijze waarop afnemers prijsverlagingen afdwongen onder verwijzing naar de lagere prijzen van concurrenten. Deze onderwerpen liet de auteur in eerdere publicaties over Océ-Van der Grinten liggen. J. J. F. van den Boogard geeft een interessante algemene inleiding over briefhoofden van bedrijven, waarna enkele exemplaren uit de jaren 1850-1900 aanwezig in het SHCL apart worden belicht. Uit G. C. P. Linssens enigszins opsommerige inventarisatie van de betoonde interesse voor de restanten van het industriële verleden, blijkt dat de belangstelling voor het behoud van nagelaten industriële complexen in alle West-Europese landen pas van tamelijk recente datum is.

Naar aanleiding van de dissertatie van H.J.C. Termeer, *'Het geweten der natie'. De voormalige illegaliteit in het bevrijde zuiden, september 1944-mei 1945* (Assen, 1994) gaat J. F. R. Philips in op vernieuwende en behoudende krachten in Zuid-Limburg in deze periode. Hij betoogt dat er daar wel degelijk een omvangrijke vernieuwingsbeweging bestond, hoewel deze weinig geschriften heeft nagelaten. Tot slot volgen nog vier naamkundige of diabetologische artikelen. Vermeldenswaard daarin is de conclusie van H. P. M. Hillegers dat Limburgse toponiemen waarin het woord wijn voorkomt, niet verwijzen naar de drank maar naar knotwilgen. Zoals het hoort wordt geëindigd met een (weinig persoonlijke) biografie van professor Jansen en een (niet onaanzienlijke) lijst van diens publicaties.

Het geheel overziend moet ik concluderen dat aardige verhalen zijn opgenomen, hoewel meestal niet van hoog niveau. De gedachte komt op dat veel vrienden-schrijvers eens gekeken hebben wat ze nog in de kast hadden liggen. Een raadgeving tenslotte voor toekomstige feestbundelmakers: zorg voor een samenhangend thema, zodat er in ieder geval één groep is die wat aan het boek heeft.

Richard F. J. Paping

H. A. Groenendijk, *Op zoek naar de horizon. Het landschap van Oost-Groningen en zijn bewoners tussen 8000 voor Chr. en 1000 na Chr.*, J. N. H. Elerie, ed. (Dissertatie Groningen 1993 [bewerkt], Regio- en landschapsstudies IV; Groningen: REGIO-PRojekt, 1997, 314 blz., f39,95, ISBN 90 5028 083 8).

Grote ingrepen in het land gaan de laatste jaren vrijwel overal gepaard met archeologisch onderzoek. Doel daarvan is niet alleen het vastleggen van gegevens in het veld en het bergen van vondsten voordat dit onmogelijk wordt, maar ook de bescherming van vindplaatsen of archeologische monumenten voor toekomstig onderzoek. Grootschalige werken vergen een grootschalige aanpak, die paradoxaal genoeg gepaard gaat met steeds verfijnder methoden. Wanneer dit goed gebeurt, zijn de resultaten vaak verrassend en zelfs zodanig dat tot nog toe 'lege' gebieden

archeologisch en cultuurhistorisch ineens op de kaart worden gezet. Dat is het geval met Oost-Groningen, waar archeoloog Henny Groenendijk sinds 1982 de herinrichting van het landelijk gebied intensief heeft begeleid. Zijn verslaglegging mondde uit in een proefschrift in 1993 en daarvan is nu een goed verzorgde handelseditie verschenen.

Het boek bestaat feitelijk uit een drietal deelonderzoeken. Het eerste betreft de door Groenendijk 'Hunzevlakte' genoemde ondergrond van de veenkoloniën rond Veendam en de Pekela's. Het tweede en derde gaan in op het stroomgebied van een tweetal (veen)riviervluchten, de Oude Ae (bij Veendam) en de Ruiten Aa met zijn zijtakken. Vooral het laatste gebied, de kern van het landschap Westerwolde, is nederzettingshistorisch interessant. Het vormt ook het jongste gebied dat wordt behandeld; de gebruikte gegevens lopen door tot in de late Middeleeuwen. Dat is zelfs iets langer dan de ondertitel van het boek suggereert (1000 na Chr.). De periode die Groenendijk onderzoekt is trouwens in het algemeen al zeer lang. Hij begint bij het Boreaal, 8000 voor Chr., wanneer in de latere veenkoloniën nog geen plukje veen te vinden is. Een van de intrigerende vragen is natuurlijk, wanneer die veenvorming dan wel is begonnen. Ondanks het feit dat het object van onderzoek, namelijk de veenlaag, door de turfwinning vrijwel totaal is verdwenen, weet Groenendijk aan de hand van talloze bodemkundige, botanische en nu en dan ook archeologische gegevens aannemelijk te maken dat de veengroei in het algemeen in de eerste helft van het vijfde millennium voor Christus is begonnen. Daarbij gaat hij uiterst omzichtig te werk, vermijdt het *hineininterpretieren* of de cirkelredeneringen van zijn voorgangers, zet vraagtekens waar ze gezet moeten worden, trekt geen conclusies die niet grondig zijn doordacht en weet toch verrassende gegevens boven water te krijgen. De botanische analyse van de inhoud van de haardkuilen die in de Hunzevlakte zijn aangetroffen levert bijvoorbeeld een bijdrage tot de kennis van de begroeiing in de directe omgeving en de langzame veranderingen daarin. Ook de koolstof-14 analyse en het jaarringonderzoek van een flink aantal eikenstammen hebben betrouwbare gegevens opgeleverd. Een aantal van deze gespecialiseerde rapportages is als bijlage bij de verschillende hoofdstukken opgenomen.

Het boek is goed geschreven, al bevatten vooral de hoofdstukken over de Hunzevlakte en de Oude Ae door hun talloze bodemkundige en biologisch-archeologische data voor niet-ingewijden waarschijnlijk te veel vakjargon. Ook in het laatste hoofdstuk, 'Het isolement van Westerwolde', komen onvermijdelijk veel vaktermen voor, maar voor regionaalhistorisch, nederzettingshistorisch en historisch-geografisch onderlegde lezers biedt dit toch buitengewoon boeiende lectuur. De op- en neergang van de bewoning, die zich in historische tijd aftekent, blijkt zich ook in de prehistorie (na de midden-ijzertijd) al eens te hebben voorgedaan. Wel weet Groenendijk op overtuigende wijze aan te tonen, dat het land langs de Ruiten Aa altijd verbonden is gebleven met het Emsland, waar het bodemkundig trouwens ook nauw mee samenhangt. Het feit, dat de naam *Westerwolde* vanuit het oosten is gegeven, blijkt dus te steunen op een zeer oude traditie.

Sprekend over namen dient nog wel een opmerking te worden gemaakt over de interpretatie van historische bronnen. Behalve van geografische gegevens (ontleend aan oorkonden of aan de oudste kaarten) maakt Groenendijk ook grif gebruik van toponymische bronnen. Hoewel hij zelf toegeeft, dat het een hachelijk terrein betreft, verliest hij juist op dit punt af en toe de zorgvuldigheid uit het oog. Zo kunnen de woorden *wedde* (Wedde, Onstwedde, Vlagtwedde) en *wolde* (Westerwolde) onder geen beding op één lijn worden gesteld; het eerste betekent 'kreupelhout', het tweede 'broekbos'. Ook *garst* ('grasland') en *gaast* ('hooggelegen land') of *oerd* ('land langs het water') en *woerd* ('hoge plek') laten zich niet zomaar verwisselen. De gegevens over marken en markerechten gaan terug op de sterk verouderde opvattingen van Joosting en behoeven dringend herziening. Het zou heel zinvol zijn, wanneer het door Groenendijk aangedragen materiaal eens in vergelijkend perspectief met een aantal andere Noord- en Oost-Nederlandse regio's zou worden geplaatst; men denke aan het stroomgebied van de

Reest of van de Linde. In ieder geval is het onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van de voormalige veenkoloniën nog lang niet afgerond. Maar het heeft nu wel een stevige basis om verder te gaan.

F. D. Zeiler

F. Theuws, N. Roymans, ed., *Land and ancestors. Cultural dynamics in the urnfield period and the Middle Ages in the southern Netherlands* (Amsterdam archaeological studies IV; Amsterdam: Amsterdam university press, 1999, 1 krt. + viii + 399 blz., f99,50, ISBN 90 5356 278 8).

In deze bundel op groot formaat zijn negen bijdragen opgenomen die de IJzertijd en Middeleeuwen in het zuidoosten van de provincie Noord-Brabant betreffen. De publicatie past in het kader van het project 'Nederzettingen en landschap in het Maas-Demer-Scheldegebied', een voortzetting van het oude 'Kempenproject'.

De bundel is opgebouwd uit een inleidend thema-aangevend deel, een blok gedetailleerde opgravingsverslagen en twee meer historisch getinte algemenere bijdragen over de Middeleeuwen. Enerzijds gaat het dus om de nette verslaglegging van opgravingen van jaren her (met de nodige bijlagen), anderzijds worden die verslagen geplaatst in het brede lange termijnkader dat in de inleiding aangegeven wordt. Lang is de bestreken periode inderdaad: van de Bronstijd tot in de late Middeleeuwen. Geografisch is het onderzoek beperkter dan de benamingen 'Zuid-Nederlandproject' of 'Maas-Demer-Scheldegebied' doen vermoeden: deze bundel komt niet echt buiten de streek bezuiden Eindhoven. Hopelijk verkent toekomstig onderzoek wel heel het gebied.

Langs interdisciplinaire weg wil het project een lange termijn-perspectief bieden op de wijze waarop aanspraken op het land werden gemaakt. Archeologisch onderzoek moet de ruimtelijke organisatie van het landschap in beeld brengen: hoe vonden daarin nederzettingen, begraafplaatsen en afzonderlijke boerderijen hun plek? Vooral de bijdragen van Adri Tol en Fokko Kortlang over umenvelden-met-nederzetting in Mierlo-Hout en Someren en die van Daniel Vangheluwe over de laatmiddeleeuwse gehuchten en hun landschap in de streek van Sterksel en Bergeyk volgen deze lijn.

Historisch onderzoek naar gebruik, bezit en uitwisseling van grond in de vroege en late Middeleeuwen kan, zeker als het in verband gebracht wordt met archeologisch onderzoek, belangrijke nieuwe inzichten geven. De bijdrage van Frans Theuws in deze bundel over de hof van de abdij Sint Truiden te Hulsel is van de combinatie geschiedenis-archeologie een goed voorbeeld.

Antropologisch onderzoek naar de wijze waarop in niet-westerse gemeenschappen het grondgebruik sociaal en 'cosmologisch' opgevat wordt, moet inspiratie leveren voor de interpretatie van anders misschien moeilijk te plaatsen fenomenen in het Kempisch zandgebied. De bijdragen van Nico Roymans en Fokko Kortlang over de symboliek van de urnenvelden: die van Muuk ter Schegget over een mogelijke cultusplaats aan de Maas bij Kessel en die van Arnoud-Jan Bijsterveld over de betekenis van de geschenkenuitwisseling in de hoge Middeleeuwen passen in deze sfeer.

In de vraagstelling naar de ruimtelijke organisatie van het landschap mis ik de akkers, weidegebieden, bossen en heiden; en de wijze waarop die ingericht waren. In het archeologisch onderzoek wordt nog te weinig aandacht geschonken aan de informatie die besloten ligt in de lagen die de vondstenniveaus eeuwenlang afgedekt hebben. Hoe boerde de Uzertijdboer, de Gallo-Romeinse boer (had die nu een potstal of niet?) en hoe evolueerde de middeleeuwse landbouw?